

Заблытаная «таямніца» гісторыі беларусаў

Інеса САЛІВОН,
доктар
біялагічных навук,
кандыдыт
гістарычных навук

Пасля набыцця Беларуссю статусу самастойнай дзяржавы значна ўзрасла цікавасць беларусаў да біялагічных заканамернасцей паходжання і культурных асаблівасцей свайго народа. На жаль, дылетанцкія інтэрпрэтацыі антрапалагічных даных сустракаюцца ўсё часцей. Іх аўтары не маюць належнай кваліфікацыі і дакладнага ведання асноўных заканамернасцей расаўтварэння і генетычных працэсаў у папуляцыях чалавека, і ўяўленне пра яго біялагічную і сацыяльную сутнасць у іх скажонае. Калі дылетанты на свой капыл, як кажуць, трактуюць сэнс вызначаных спецыялістамі заканамернасцей, узнікае шэраг грубых памылак, якія ўводзяць чытачоў у зман.

Відавочна, што кожны этнас складаецца з двух кампанентаў – сацыяльнага (культурнага) і біялагічнага (людзей). Агульным з’яўляецца тое, што пры фарміраванні этнічных асаблівасцей і антрапалагічнага складу насельніцтва вядучую ролю адыгрывае сукупнасць пэўных гістарычных фактараў. Таму трэба вельмі дакладна і прафесіянальна выкарыстоўваць факты пры вывучэнні працэсаў, якія адбываюцца ў грамадстве.

Як яскравы прыклад «папулярызацыі» з неадэкватным разуменнем і выкарыстаннем антрапалагічных даных пры абмеркаванні вельмі складанай праблемы этнагенезу беларусаў можна разглядаць манаграфію В.У. Дзеружынскага «Тайны беларускай історыі» [1]. Аўтар імкнецца даказаць нейкую «генетычную выключнасць» этнічнага фарміравання беларусаў у параўнанні з украін-

цамі і рускімі на падставе супастаўлення атрыманых беларускім даследчыкам доктарам біялагічных навук А.І. Мікулічам [2] антрапагенетычных звестак з данымі, якія атрымалі антрапалагі дактары біялагічных навук А.У. Баланоўская (Расія) і С.П. Сегада (Украіна). Пры гэтым В.У. Дзеружынскі прыводзіць цытату з публікацыі А.У. Баланоўскай пра значны ўклад фіна-ўгорскага кампанента ў генафонд рускага народа, але ігнаруе выказанае ёю папярэджанне, што «...любая привязка гена к народу (то есть к этносу) неверна – это разные системы координат. Принадлежность к народу определяется самосознанием человека»...

Яшчэ ў 1870-я гады заснавальнік антрапалогіі ў Расіі А.П. Багданаў прадбачыў магчымасць спекуляцый на падставе антрапалагічных даных. Ён папярэджаў, што пры вырашэнні пытанняў аб паходжанні народаў неабходна заставацца на строга навуковых пазіцыях: «Нам нет надобности делать из выводов науки ненаучные средства, вроде заграничных брошюр о происхождении народонаселения Средней России. Не в русском характере, не в духе истинной русской науки ломать факты и ложно освещать их, да и нет в них надобности. Не брахикефалия или долихокефалия дает право народу на уважение, не курганные предки, каково бы ни было их происхождение, могут унижить или возвысить русский народ и ход его истории» [3, с. 31].

Няўжо В.У. Дзеружынскі не ведае, што ніякія біялагічныя рысы – колер скуры, вачэй, валасоў, асаблівасці целаскладу і нават сукупнасці генаў – ніяк не ўплываюць

ПРА АЎТАРА

САЛІВОН Інеса Іванаўна.

Нарадзілася ў 1937 годзе ў Барысаве. Скончыла Мінскі дзяржаўны медыцынскі інстытут (1960).

Працавала ў медсанчасці Мінскага камвольнага камбіната тэрапеўтам (1960–1965). З 1968 года – у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР: малодшы навуковы супрацоўнік, з 1970 года – старшы навуковы, з 1992 года – вядучы навуковы супрацоўнік.

З 2008 года – вядучы навуковы супрацоўнік аддзела антрапалогіі і экалогіі Інстытута гісторыі НАН Беларусі.

Кандыдат гістарычных навук (1970), доктар біялагічных навук (1996). Аўтар каля 100 навуковых артыкулаў, дзвюх манаграфій, раздзелаў у 10 калектыўных манаграфіяў.

Сфера навуковых інтарэсаў: антрапалагічныя асаблівасці розных тэрытарыяльных груп старажытнага і сучаснага насельніцтва Беларусі ў святле ўздзеяння этнагенетычных працэсаў, краніялагічныя асаблівасці старажытнага насельніцтва беларуска-польскага памежжа.

на гістарычныя працэсы і на культурныя асаблівасці народаў? Наадварот, гістарычныя працэсы ўплываюць на фарміраванне генафонду любога народа, а тым больш на фарміраванне яго этнавызначальных рысаў – матэрыяльнай і духоўнай культуры [4].

Што датычыцца выкарыстаных В.У. Дзеружынскім некаторых высноў А.І. Мікуліча [2] з яго генагеаграфічных даследаванняў, то яны не вытрымліваюць крытыкі. Па-першае, нельга сумяшчаць несумяшчальныя паняцці «старажытны генафонд» і «старажытны этнас», бо сэнс іх не мае тоеснасці. А па-другое, вядома, што беларусы пачалі фарміравацца ў якасці самастойнага этнасу з адпаведнымі этнавызначальнымі крытэрыямі – саманазвай і самасвядомасцю – толькі ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, дзе беларуская мова атрымала статус дзяржаўнай. Думка А.І. Мікуліча пра «**этнічную аўтахтоннасць**» беларусаў, гэта значыць спрадвечнасць на дадзенай тэрыторыі, супярэчыць вынікам шматлікіх археалагічных сведчанняў пра тое, што славяне пачалі рассяляцца па тэрыторыі Усходняй Еўропы не раней як 1500 гадоў таму. Археалагічныя і лінгвістычныя матэрыялы пераканаўча сведчаць, што да прыходу славян на тэрыторыю сучаснай Беларусі тут жыло насельніцтва, якое дало пачатак фарміраванню сучасных балтамоўных этнасаў [5]. Пры гэтым «балцкі субстрат» нікуды не знік, а на працягу доўгага часу славяне суіснавалі з балтамоўным насельніцтвам, уступалі ў культурныя і шлюбныя сувязі [6]. Так што «балцкія» гены таксама ўвайшлі ў генафонд «перасяленцаў» славян. Але і балты не былі тут карэнным насельніцтвам, а пачалі засяляць тэрыторыю каля 4500 гадоў таму, увабраўшы ў свой генафонд гены папярэдняга насельніцтва. Да якога этнасу яно належала – невядома, ды і малаверагодна, што ў той час існавалі буйныя культурныя аб'яднанні людзей з важнай этнавызначальнай асаблівасцю – адзінай мовай. Аднак мовазнаўцы прасачылі на тэрыторыі Беларусі ў назвах некаторых рэк, азёр (гідраніміцы) і мясцовасцей (тапаніміцы) вельмі старажытныя карані, падобныя да фіна-ўгорскіх. Такім чынам, старажытнасць генафонду беларусаў тлумачыцца тым, што, нягледзячы на розныя міграцыйныя хвалі ў розныя гістарычныя часы, папярэдняе насельніцтва не знікала, а суіснавала і паступова змешвалася з прышлым. Цяпер

1

2

3

Разнастайнасць антрапалагічных рысаў у абліччы старажытных ідалаў з тэрыторыі Беларусі.

1. Каменны век.
2. Позні неаліт – эпоха бронзы (канец III – першая палова II тысячагоддзя да н.э.).
3. Сярэднявечча (X стагоддзе)

не мае сэнсу шукаць міфічную «генетычную чысціню» ні ў аднаго народа на тэрыторыі Еўропы, бо яе не існуе.

Спасылаючыся на адрозненні ў генафондзе беларусаў і рускіх, В.У. Дзеружынскі наўмысна ігнаруе відавочныя факты, стварае тэрміналагічную блытаніну, калі робіць выснову: «...беларусы – індаеuropeйцы, а рускія – нет» [1, с. 130]. Як можа генафонд паўплываць на моўныя асаблівасці этнасу? Мовазнаўцы ж лічаць індаеўрапейскую моўную агульнасць старажытнай асновай, на якой паэзія сфарміравалася раманскія, германскія і славянскія моўныя групы. Таму і рускія, і ўкраінцы, і беларусы не толькі «індаеўрапейцы», і нават не толькі «славяне», але ў межах славянскай моўнай агульнасці яны найбольш блізкія паміж сабой, бо належаць да роднаснай усходнеславянскай моўнай групы. Цесная «этнічная роднасць» гэтых народаў відавочная.

Выклікае здзіўленне таксама выснова В.У. Дзеружынскага: «При соотношении населения в рамках 80 % местного этноса и 20 % мигрантов – за несколько поколений в результате браков с местным большинством пришлые этносы растворяются в нем... теряя и язык, и гены, и культуру, и менталитет. То есть – полностью исчезают» [1, с. 130]. Аднак «страціць свае гены» для народа немагчыма! Узровень захавання генафонду мігрантаў залежыць не толькі ад іх першапачатковай удзельнай вагі ў складзе мясцовага этнасу, але яшчэ і ад інтэнсіўнасці іх натуральнага прыросту (пладавігасці), і ад жыццяздольнасці патомства пры пэўных умовах жыцця і, не ў апошнюю чаргу, ад традыцыйных асаблівасцей догляду дзяцей, іх развіцця, а таксама і ад іншых фактараў.

Фарміраванне этнічных асаблівасцей залежыць не ад генетыкі мігрантаў альбо мясцовага насельніцтва, а ад перавагі больш высокага ўзроўню культурных традыцый першых альбо другіх, таксама ад прымусовага насаджэння больш згуртаваным і моцным насельніцтвам сваіх культурных традыцый. Дарэчы, выснова аб абавязковай «страце» сваёй культуры меншымі ў колькасціх адносінах мігрантамі супярэчыць фактам. Нягледзячы на перавагу старажытнага фіна-ўгорскага пласта ў генафондзе рускіх, яны захавалі славянскую мову і асноўныя этнавызначальныя рысы матэрыяльнай і духоўнай культуры, якія дазваляюць лічыць

іх менавіта адной з галін усходнеславянскага, а не фіна-ўгорскага этнасу.

А.І. Мікуліч сабраў і прааналізаваў антрапагенетычны матэрыял па розных тэрытарыяльных групах карэнных беларусаў, але пры яго інтэрпрэтацыі стварыў некаторую тэрміналагічную блытаніну, якую, акрамя В.У. Дзеружынскага, шэраг «папулярызатараў» навуковых ведаў і зараз выкарыстоўвае для доказу сваіх ідэалагічных «канцэпцый». Таму неабходна ўдакладніць сутнасць некаторых скажоных А.І. Мікулічам тэрмінаў.

Напрыклад, у выдадзенай у 2010 годзе калектывам аўтараў кнізе «Предыстория белорусов с древнейших времен до XIII века» А.І. Мікуліч характарызуе «**генофонд**» як совокупность генов, имеющихся у всех индивидов популяции определенного уровня (семья, род, племя, народ и т.д.)» [7, с. 180]. Безумоўна, сям'я з'яўляецца носьбітам «генафонду» свайго радаслоўнага дрэва, але не «папуляцыйны пэўнага ўзроўню», бо гэты тэрмін (ад грэч. *populus* – народ) больш высокага класіфікацыйнага рангу і выкарыстоўваецца пры вызначэнні буйных аб'яднанняў людзей, звязаных агульнасцю паходжання – роду, племені, народа, нават чалавечтва ўвогуле. З-за ігнаравання глыбокіх адрозненняў паміж сутнасцю тэрмінаў «генафонд» і «этнас» А.І. Мікуліч зрабіў яшчэ больш грубую памылку пры інтэрпрэтацыі працэсу этнагенезу беларусаў на падставе сваіх даных, якія быццам бы «...свидетельствуют об **автохтонности белорусского этноса**, его глубокой древности» [7, с. 179]. Вышэй ужо было сказана, чаму «**беларускі этнас**» нельга лічыць аўтахтонным. Тым не менш аўтары гэтай кнігі ў сваіх разважаннях пра этнагенез беларусаў абаяраюцца на вывады А.І. Мікуліча. Складваецца ўражанне, што некаторыя сучасныя папулярызатары праблемы паходжання беларусаў лічаць магчымым істотны ўплыў біялагічных асаблівасцей народа на яго культурнае развіццё.

Аднак добра вядома, да чаго можа прывесці, здавалася б, «бяскрыўдная» біялагізацыя працэсаў фарміравання этнасаў. Узгадаю класічны прыклад выкарыстання такіх поглядаў і дзеля абгрунтавання каланіяльнай палітыкі праз шавіністычныя доказы біялагічнай «непаўнацэннасці» тых ці іншых народаў і нават рас, стварэння «навуковых тэорый» расізму. Аўтары такіх «тэорый» імкнуліся «навукова» даказаць,

1

2

3

4

Рэканструкцыі аблічча старажытных людзей з тэрыторый Беларусі па костных рэштках.
1. Эпоха бронзы (II тыс. да н.э.), Ваўкавыскі раён.
2. Яцвяг (X ст.), Шчучынскі раён.
3. Жыхарка Заслаўя (XI ст.)
4. Жыхар Навагрудка (XII ст.)

што адрозненні паміж народамі па ўласцівасцях ці ўзроўню культуры залежаць ад іх біялагічных асаблівасцей, а не ад своеасаблівасці гістарычных умоў іх развіцця. Абвяшчэнне такой перавагі аднаго народа над другім можа правакаваць міжнародныя канфлікты і мець катастрафічныя наступствы. Чалавечтву добра вядома, да чаго прыводзяць экстрэмальныя формы шавінізму. Узяць, напрыклад, падзеі Другой сусветнай вайны ці сучаснае абстрактнае міжнацыянальных канфліктаў. Нездарма пасля Вялікай Айчыннай вайны сусветная грамадскасць усвядоміла пагібельнасць любых праяў расізму і шавінізму. Менавіта таму Генеральная Асамблея ААН у 1948 годзе прыняла міжнародную Канвенцыю аб папярэджанні злачынства генацыду і пакаранні за яго, а таксама Усеагульную дэкларацыю правоў чалавека.

Каб пазбегнуць блытаніны, давайце ўдакладнім некаторыя тэрміны і галоўныя адрозненні паміж сацыяльнымі і біялагічнымі заканамернасцямі перадачы спадчыннай інфармацыі нашчадкам.

Біялагічная спадчынная інфармацыя, у тым ліку расавыя асаблівасці, закадзіравана ў генах. Нашчадкі атрымліваюць яе непасрэдна ад біялагічных бацькоў толькі праз іх гены. Яе нельга пазычыць у іншых людзей. Народныя традыцыі, мову і іншыя элементы культуры нашчадкі атрымліваюць не толькі непасрэдна ад бацькоў, але і з іншых крыніц. Спадчыннасць духоўнай і матэрыяльнай культуры перадаецца па сацыяльных каналах (вусна альбо пісьмова), таму некаторыя традыцыі, тэхналогіі і іншую сацыяльную інфармацыю магчыма пераняць у іншых народаў. Такім чынам, біялагічныя і сацыяльныя заканамернасці дзейнічаюць у розных плоскасцях. Таму недапушчальна бльгачь заканамернасці перадачы нашчадкам культурнай спадчыннасці (этнічных асаблівасцей), якія закадзіраваны ў памяці народа і пісьмовых крыніцах, з перадачай спадчыннасці біялагічнай, што закадзіравана ў геноме, гэта значыць у індывідуальнай сукупнасці ўсіх генаў чалавека.

Звернем увагу таксама на сутнасць тэрмінаў «**этнас**», «**антрапалагічны тып**», «**генетычная памяць**», якія выкарыстоўваюцца ў этнагенетычных даследаваннях. Невыпадкова ў той жа кнізе «Предыстория белорусов с древнейших времен до XIII века» вядомы беларускі этнолаг доктар гістарычных навук,

прафесар В.С. Цітоў палічыў неабходным удакладніць асноўныя крытэрыі вызначэння «этнасу». Ён адзначыў, што ў **якасці комплексу асноватворных этнічных прыкмет** «выступаюць традыцыйна-бытовая культура, язык, народное самосознание, ментальность, духовно-религиозные представления, образ жизни» [8, с. 441–442]. Гэта значыць, фарміраванне этнасу адбываецца на адзінай тэрыторыі, але не абавязкова на адзіным генафондзе лакальных папуляцый. Не роднасць па генах, а пэўныя гістарычныя і прыродныя ўмовы спрыяюць альбо перашкаджаюць фарміраванню адзінства гаспадарча-культурнага жыцця, адзінства кансалідуючай этнас мовы ўнутрыэтнічных зносін, духоўных каштоўнасцей і захавання ў наступных пакаленнях пэўных традыцый.

Тэрмін «**генетычная памяць**» азначае толькі памяць пра біялагічны асаблівасці далёкіх продкаў, таму яго дапушчальна ўжываць выключна ў адносінах да генафонду пэўных папуляцый. І нельга выкарыстоўваць у адносінах да элементаў культуры альбо культурных традыцый. Яны ж не запісаны ні ў геноме індывіда, ні ў сукупнасці геномаў людзей, якія складаюць этнас. Трэба памятаць, што генетычна абумоўлення біялагічныя паказчыкі народа нельга лічыць этнавызначальнымі крытэрыямі з-за таго, што яны ніяк не ўплываюць на гістарычныя працэсы, на фарміраванне спецыфікі і ўзроўню матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Тэрмін «**антрапалагічны тып**» антрапалагі выкарыстоўваюць у расавых класіфікацыях чалавецтва пры вызначэнні больш дробных расавых адзінак. Расавыя прыкметы кантралююцца рознымі слаба звязанымі паміж сабою генамі і не перадаюцца нашчадкам цэлым комплексам, таму дзеля індывідуальнай характарыстыкі чалавека тэрмін «антрапалагічны тып» нельга выкарыстоўваць. Безумоўна, па абліччы чалавека можна адразу зразумець, да якой з вялікіх рас – еўрапеоіднай, мангалоіднай ці негроіднай – ён належыць, але немагчыма дакладна вызначыць больш дробны класіфікацыйны ўзровень – яго антрапалагічны тып, тым больш нацыянальную (этнічную) прыналежнасць, бо для вызначэння апошняй існуюць не біялагічныя, а культуралагічныя этнавызначальныя крытэрыі.

Антрапалагічны тып характарызуецца комплексам расавызначальных прыкмет,

12–18 жніўня
1964 года
ў Маскве адбылася
скліканая ЮНЕСКА нарада
экспертаў па біялагічных аспектах
расавай праблемы,
на якой была прынята
Дэкларацыя аб расах і расавых
адрозненнях.
У ёй сфармулявана палажэнне
аб тым, што ўсе народы
Зямлі маюць роўныя
біялагічныя магчымасці
дасягнуць любога ўзроўню
цывілізацыі, а адрозненні
паміж дасягненнямі
розных народаў павінны
тлумачыцца толькі гісторыяй
іх культуры.

якія найбольш часта сустракаюцца сярод карэннага насельніцтва пэўнай тэрыторыі. Таму розныя этнасы (блізкія тэрытарыяльна) могуць мець падабенства па антрапалагічнаму тыпу, што сведчыць пра адзінства антрапалагічнай асновы, на якой яны фарміраваліся ў старажытнасці. А ў межах аднаго этнасу сярод яго тэрытарыяльных груп могуць існаваць неаднолькавыя антрапалагічныя тыпы ў выніку таго, што ў генетычныя працэсы продкавых пакаленняў уключаліся розныя ў генетычных адносінах кампаненты. Па частаце сярод груп насельніцтва найбольш устойлівых да ўздзеяння асяроддзя расавызначальных рысаў (колера скуры, вачэй, валасоў, структурных асаблівасцей галавы, твару, цела, груп крыві і інш.) антрапалагі могуць вызначыць іх месца сярод расавага складу насельніцтва Зямлі і ступень біялагічнай блізкасці паміж тэрытарыяльнымі і этнічнымі групамі. Пры вывучэнні этнагенетычных працэсаў антрапалагічныя даныя выконваюць другарадную ролю, бо адлюстроўваюць толькі ступень укладу генетычна дэтэрмінаваных асаблівасцей продкавых папуляцый (карэннага насельніцтва і мігрантаў) у генафонд сучасных этнасаў.

Сучасныя беларусы могуць ганарыцца не міфічнай адметнасцю генаў, а рэальнымі дасягненнямі навукі, культуры, мудрасцю нашага народа памяркоўна адносіцца да розных пытанняў і быць добразычлівымі да прадстаўнікоў любога этнасу і расы. ─

ЛІТАРАТУРА

1. Деружинский, В.В. Тайны белорусской истории / В.В. Деружинский. – Минск: ФУАинформ, 2009.
2. Мікуліч, А.І. Беларусы ў этнагенетычнай прасторы: Антрапалагія этнасу // А.І. Мікуліч. – Мінск, 2005.
3. Рогинский, Я.Я., Левин, М.Г. Антропология: 3-е изд. / Я.Я. Рогинский, М.Г. Левин. – М.: Высшая школа, 1978. – 528 с.
4. Салівон, І.І. Роля гістарычных працэсаў у фарміраванні антрапалагічнага саставу насельніцтва Беларусі / І.І. Салівон // Беларусы. Антрапалагія. – Т. 9. – Мінск, 2006. – С. 72–107.
5. Мядзведзеў, А. Да пытання аб паходжанні беларусаў (па дадзеных археалогіі і мовазнаўства) / А. Мядзведзеў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1998. – С. 10–15.
6. Седов, В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. / В.В. Седов. – М., 1982.
7. Мікуліч, А.І. Беларусы в генетическом пространстве (Антропология этноса) / А.І. Мікуліч // Предыстория белорусов с древнейших времен до XIII века: сост., пер. и науч. ред. А.Е. Тараса. – Минск: Харвест, 2010. – С. 96–182.
8. Титов, В. Этногенез литвинов (беларусов) в славянском контексте / В. Титов // Предыстория белорусов с древнейших времен до XIII века: сост., пер. и науч. ред. А.Е. Тараса. – Минск: Харвест, 2010. – С. 441–467.